

ԲԱԶՄԱԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Ն.Ա.

Խորհրդային Միության գոյության մոտ 70 տարիներին համադաշնության սկզբունքով գործող պետության առանցքային բաղադրիչներ հանդիսացող բոլոր հանրապետություններում իշխանությունը պատկանում էր Կոմունիստական կուսակցությանը՝ նրան պատվելով առանցքային դերակատարությամբ: Այդ փաստի իրավական ամրագրումը հանդիպում է 1977 թ. ԽՍՀՄ ԳԽ 7-րդ արտահերթ նստաշրջանում ընդունված Սահմանադրության մեջ, մասնավորապես՝ 6-րդ հոդվածով. «Սովետական հասարակության առաջնորդող և ուղղորդող ուժը և նրա քաղաքական համակարգի միջուկը բոլոր պետական և հանրային կառույցներից Սովետական Միության Կոմունիստական կուսակցությունն է: ԽՄԿԿ-ն գոյություն ունի ժողովուրդների համար և ծառայում է ժողովրդին: Կոմունիստական կուսակցությունը, զինված մարքսիզմ-լենինիզմով, վճռում է հասարակության զարգացման ընդհանուր առաջնահերթությունները ու ԽՍՀՄ-ի արտաքին և ներքին քաղաքականության կուրսը, տնօրինում սովետական մարդկանց հզոր կառուցողական աշխատանքը և կոմունիզմի հաղթանակին միտված նրանց պայքարին հաղորդում է կազմակերպված, համակարգային ու տեսականորեն հիմնավորված բնույթ: Կուսակցական բոլոր կազմակերպությունները պետք է գործեն ԽՍՀՄ Սահմանադրության շրջանակներում»¹: Չգանահարելով այլ կուսակցությունների գոյության իրավունքը՝ նման իրավակարգում փաստացիորեն երաշխավորվում էր Կոմունիստական կուսակցության ամբողջատիրական գերակայությունը:

Հատկանշական է, որ երբ Հայաստանը հայտարարվեց սոցիալիստական խորհրդային հանրապետություն, ՌԽՖՍՀ լիազոր ներկայացուցչության և Հայաստանի Հանրապետության միջև 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին կնքված համաձայնագրով նախատեսվում էր, որ մինչև Հայաստանի

¹ *Constitution (Fundamental Law) of the Union of Soviet Socialist Republics, Adopted at the Seventh (Special) Session of the Supreme Soviet of the USSR, Ninth Convocation, 7 October 1977.*

խորհուրդների համագումարի հրավիրումը գործադիր իշխանության լծակներ ստացող և ժամանակավոր կարգավիճակով օժտված Ռազմահեղափոխական կոմիտեի կազմի մեջ պիտի մտնեին կոմունիստական կուսակցության 5 անդամ և 2 ծախ դաշնակցական: Սակայն խորհրդայնացումից անմիջապես հետո ակնհայտ դարձավ, որ բազմակուսակցական համակարգի մասին խոսք լինել չէր կարող: Ըստ այդմ՝ գաղտնի և փաստացիորեն կարճ ժամանակ գոյություն պահպանած, քաղաքական լրջագույն հակակշիռ չհանդիսացած խմբակների առկայությունը չհաշված՝ ՀԽՍՀ-ում քաղաքական գործունեության բացառիկ իրավունքը պատկանել է Կոմունիստական կուսակցությանը: Եվ պատահական չէ, որ հանրապետություններում քաղաքական իրական ազդեցությունը վայելում էին ոչ թե օրենսդիր իշխանությունն իրացնելու իրավասությամբ օժտված Գերագույն խորհրդի կամ գործադիր կառավարման մարմին հանդիսացող Նախարարների խորհրդի ղեկավարները, այլ ԿԿ կենտրոնական կոմիտեի առաջին քարտուղարը: Այլ կերպ՝ հանրապետությունների քաղաքական կյանքը, դրանից բխող նաև մյուս բնագավառները, ղեկավարում էր Կենտկոմի առաջին քարտուղարը՝ կուսակցապետության դասական բանաձևով:

Հայաստանյան փորձությունը. 1960-ականներից ի վեր ՀԽՍՀ-ում ևս լայն տարածում ստացավ այլախոհական շարժումը, որի իրական դրսևորումը 1967 թ. Ազգային միացյալ կուսակցության հիմնադրումն էր: Այն համախմբեց Հայաստանի անկախության գաղափարն իրականություն դարձնելու ջատագով մի խումբ քաղաքացիների²: Նրանցից շատերը հետագայում ներգրավվեցին Հայաստանի անկախ Հանրապետության քաղաքական կյանքին և ակտիվ գործունեություն ծավալեցին³: Արձանագրելի է, որ 1985 թ. ԽՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովի առաջ քաշած «վերակառուցման» քաղաքականությունն էր, որ անմիջական ազդակ հաղորդեց նոր քաղաքական հայացքների ինստիտուցիոնալ հղացքին: Այսպես, 1989 թ. դեկտեմբերին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանում հանրապետությունում ծավալվող ժողովրդական շարժման ղեկավարությունն իրացնող «Ղարաբաղ» կոմիտեի անունից ԳԽ պատգամավոր Լևոն Տեր-Պետրոսյանը հանդես եկավ ելույթով՝

² Մանրամասն տեմպս Հարությունյան Վ., *Այլախոհությունը խորհրդային Հայաստանում*, Ե., 2014:

³ Այդ շարքում հիշարժան են Պարույր Հայրիկյանը, Աշոտ Նավասարդյանը, Ազատ Արշակյանը, Անդրանիկ Մարգարյանը և այլք:

ընդգծելով երկրում ժողովրդավարության հաստատման կենսական անհրաժեշտությունը: Ավելին՝ առաջարկ էր արվում, որ Հայաստանը դառնա Խորհրդային Միության առաջին հանրապետությունը, որտեղ պետք է վերացվեր կոմունիստական կուսակցության մենիշխանությունը՝ հաստատելով բազմակուսակցական համակարգ⁴: Փաստելի է, որ 1989 թ. նոյեմբերին Հայոց համազգային շարժման (ՀՀՇ) ստեղծմամբ, նույն թվականին Սահմանադրական իրավունք միության (ՍԻՄ), դեռ 1987-ից Ազգային ինքնորոշում միավորման (ԱԻՄ) և քաղաքական բնույթի այլ կազմակերպությունների ձևավորմամբ ՀԽՍՀ-ում բազմակուսակցական համակարգն արդեն իսկ գործնականում հաստատված էր: Թվում էր՝ հնարավոր կլիներ Իսրայելի օրինակով հասնել նրան, որ քաղաքական և տնտեսական զարգացումների հասարակական ընկալումները անքակտելիորեն առնչվեին կուսակցությունների հետ: Իսրայելում կուսակցությունները ամենակայացած և ուժեղ սոցիալական ինստիտուտներն են, որոնք փակուղային իրավիճակներում տնօրինում են ճգնաժամից դուրս գալու ելքերին⁵:

Հանրապետության բնույթի կտրուկ վերափոխման առանցքում անկարելի է թերագնահատել ընդունված մի շարք օրենքների նշանակությունը, որոնց շարքում է նաև բազմակուսակցական համակարգի ներդրումը նախատեսող օրենքը⁶: Բազմակուսակցական համակարգի արմատավորման գործընթացի հիմնարար մեկնարկը շեփորահարվեց Գերագույն խորհրդի 1990 թ. ընտրություններով: Առաջին անգամ երկրում ծավալվեց իրական քաղաքական պայքար, որի անմիջական հետևանքը դարձավ Կոմունիստական կուսակցության դիրքերի շեշտակի անկումը: Թերևս իրավիճակի նման զարգացման վրա նվազ նշանակություն չունեցավ Կոմկուսի պատգամավորական թեկնածուների շարքում կուսակցական նոմենկլատուրայի ներկայացուցիչներին տրված նախապատվությունը⁷: Փաստացիորեն, խորհրդարանական ընտրություններն անցան երկ-

⁴ **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, *Ընտրանի (Ելույթներ, հոդվածներ, հարցազրույցներ)*, Ե., 2006, էջ 43-45:

⁵ **Sherman A.** *Israeli socialism and multy-party system, the world today*, vol. 17, no. 5 (may, 1961), pp. 217-226, 218.

⁶ **Լիպարիտյան ժ.**, *Պետականության մարտահրավերները. Հայ քաղաքական միությունների անկախությունից ի վեր, թարգմ.* Հ. Հարությունյան, «Արմավ» ԺԻՊԱԿ, Ե., 1999, էջ 18:

⁷ **Մինասյան Է.**, *Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության պատմություն*, Ե., 2013, էջ 104:

կուսակցական կամ ավելի ստույգ՝ երկու հակադիր արժեքներ դավանող խմբավորումների պայքարի տրամաբանությամբ, որից հետո արդեն խորհրդարանը դարձավ ավելի բազմազան, երբ առաջացան 4-5 խմբակցություններ ու քաղաքական հոսանքներ: 1990 թ. մայիսի ընտրությունների արդյունքներով Հայոց համազգային շարժման կազմած կոալիցիայի ներկայացուցիչների թիվը խիստ տպավորիչ էր՝ ի հաշիվ Կոմունիստական կուսակցությանը հարող պատգամավորների թվի: Նորընտիր խորհրդարանը (206 պատգամավոր) իր աշխատանքներն սկսեց 1990 թ. հուլիսի 20-ին⁸: Տասն օր անց՝ 1990 թ. օգոստոսի 2-3-ին կայացած ԳԽ նախագահի ընտրություններում հանրապետության քաղաքական խմբավորումների միջև գոյություն ունեցող հարաբերակցության փոփոխությունն այլևս կայացած փաստ էր:

Պատմական և, հիրավի, ճակատագրական որակմանն արժանի ԳԽ նախագահի 1990 թ. ընտրությունն ընթացավ չորս փուլով: Կոմկուսն առաջադրել էր 1990 թ. ապրիլի 6-ին Կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնում Սուրեն Հարությունյանին փոխարինած Վլադիմիր Մովսիսյանի թեկնածությունը, իսկ ՀՀԾ-ն այդ պատասխանատու պաշտոնում առաջարկում էր «Նարաբաղ» կոմիտեի անդամ, ՀՀԾ վարչության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին: Պատգամավորներից ոմանք առաջարկում էին գրանցել նաև ԿԿ ԿԿ նախկին առաջին քարտուղար Սուրեն Հարությունյանի թեկնածությունը, սակայն նրա հետ կապ հաստատելու անհնարինության պատճառով հանձնաժողովը հարկադրված ձեռնպահ մնաց նրան գրանցելուց: Բացի վերոնշյալ գործիչներից, որպես ՀԽՍՀ ԳԽ նախագահի թեկնածուներ՝ քննարկվում էին նաև Վ. Մանուկյանի, Ռ. Ղազարյանի, Պ. Հայրիկյանի, Հ. Սիմոնյանի, Թ. Դիլանյանի անունները⁹: ԳԽ նախագահի ընտրությունների առաջին երեք փուլերից հետո միայն մնացին երկու թեկնածուներ, երբ ԱԽՄ առաջնորդ Պ. Հայրիկյանը վերջինը դուրս մնաց երրորդ փուլում¹⁰: Սուր և լարված պայքարի հանգրվանին հասան միայն ՀՀԾ-ն ներկայացնող Տեր-Պետրոսյանը և Կոմկուսի թեկնածու Մովսիսյանը: Օգոստոսի 3-ին՝ չորրորդ փուլում, միայն հստակություն մտավ: Կոմկուսին հարող մի շարք պատգամավորներ՝ Վիգեն Խաչատրյանի գլխավորությամբ, համաժողովրդական շարժման

⁸ ՀՀ Գերագույն խորհուրդ, 1990-1995, Ե., 1995, էջ 115:

⁹ ԳԼԽ սույն նիստի արձանագրությունն ամբողջությամբ հասանելի է՝ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱՎԱ), ֆ. 207, ց. 62, գ. 13:

¹⁰ Նույն տեղում:

թեկնածու Լևոն Տեր-Պետրոսյանին աջակցելու հանդգնություն ցուցաբերեցին¹¹։ Նման դիրքորոշում որդեգրեցին նաև անկախական գաղափարների դավանող պատգամավորները՝ Ազատ Արշակյանի ղեկավարությամբ, որը հանդես եկավ «չեզոք անկախականների խոսքով» և կոչ արեց քվեարկել Տեր-Պետրոսյանի օգտին¹²։ Հաշվիչ հանձնաժողովի արձանագրության համաձայն՝ չորրորդ փուլում վերջապես ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի օգտին կողմ էր քվեարկել 140 պատգամավոր, իսկ Վ. Մովսիսյանին՝ 76-ը¹³։ ԳԽ նախագահ ընտրվելով՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանը հրաժարվեց ՀՀ վարչության նախագահի պաշտոնից, ինչպես նաև կուսակցության վարչության անդամությունից՝ դրանք համարելով քաղաքական տեսակետից անհամատեղելի։ Սակայն Տեր-Պետրոսյանը պահպանեց ՀՀ գաղափարակրի ու կուսակցության շարքային անդամի կարգավիճակը¹⁴։

ԳԽ նախագահի ընտրության վրա էական ազդեցություն ունեցավ անկախության հիմնախնդրի շուրջ թեկնածուների և նրանց ներկայացրած քաղաքական ուժերի կեցվածքը։ Կոմկուսի առաջին քարտուղար Վ. Մովսիսյանն ընտրության չորրորդ փուլից առաջ ելույթ ունենալիս և պատգամավորների հարցերին պատասխանելիս Հայաստանի քաղաքական ապագան տեսնում էր դեռևս չկործանված ԽՍՀՄ-ի կազմում։ Կոմկուսի թեկնածուն համաձայն էր, որ Հայաստանն ունենար իր Սահմանադրությունը, ընդունվեր ինքնիշխանության (սուվերենության) մասին հռչակագիր։ Մովսիսյանն առաջ էր քաշում նաև Հայ դատի՝ պետական պահանջատիրության առանցքային ուղեգիծը դարձնելու քաղաքականությունը։ Նա կարևորում էր նաև Հայաստանի օրենքների գերազանցելիության ու անբեկանելիության իրավազորությունը Խորհրդային Միության օրենքների նկատմամբ։ Կոմկուսի թեկնածուն օրինաչափ էր համարում անցումը բազմակուսակցական համակարգին՝ իր հարազատ կուսակցությանը վերապահելով ինքնուրույն գործող կազմակերպության կարգավիճակ. «Մենք հրաժարվում ենք քաղաքական գաղափարական

¹¹ Լիպարիտյան Ժ., նշվ. աշխ., էջ 47։

¹² Բոլոր ելույթները տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 62, գ. 52։

¹³ ԳԽ նախագահի ընտրության արդյունքների առթիվ կազմված թիվ 4 արձանագրությունն ու առնչվող մյուս տեղեկատվությունը համապարփակորեն հասանելի են՝ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 64, գ. 66։

¹⁴ Տեր-Պետրոսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 139։

մենաշնորհից», - հայտարարեց Վլադիմիր Մովսիսյանը¹⁵: Բայց և այնպես, նա կողմնակից էր ԽՍՀՄ-ի կազմում ինքնիշխան պետություն ունենալուն¹⁶: Եվ հենց դա էլ կարծես դարձավ նրա ծախսողման առանցքային պատճառներից մեկը:

ՀՀ վարչության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը, ԳԽ նախագահի ընտրության վերջին փուլից առաջ հանդես գալով ելույթով և պատգամավորներին հուզող հարցերին պատասխանելով, առանց տատանվելու պաշտպանում էր Հայաստանի՝ ինքնիշխան և անկախ պետություն դառնալու գաղափարը: Ըստ նրա՝ Հայաստանը պետք է արմատապես վերանայեր Խորհրդային Միության առջև ստանձնած պարտավորությունները և ձեռնամուխ լիներ սեփական անվտանգության մարմինների ձևավորմանը: ՀՀ առաջնորդը թեպետ դեմ էր միութենական պայմանագրին, սակայն քաղաքական աննպաստ պայմաններում ընդունելով փոխզիջման հնարավորությունը՝ Հայաստանի միացման համար պարտադիր նշանակություն էր հաղորդում երկու նախապայմանի. 1) մասնակցություն այդ պայմանագրին բացառապես միջազգային իրավունքի սուբյեկտի կարգավիճակով, 2) հանրապետության տարածքում միութենական Սահմանադրության և օրենքների կիրառության բացառում: Տեր-Պետրոսյանն ընդգծում էր խոսքի ազատության ու լիակատար ժողովրդավարության անհրաժեշտությունը¹⁷: Ըստ նրա՝ ԳԽ նախագահի պաշտոնում իր գործունեությունը միտված էր լինելու նոր՝ ազգային Սահմանադրության ընդունման ու օրենքների գերակայության, գործադիր, օրենսդիր և դատական մարմինների տարանջատման, հասարակական կյանքի ապակենտրոնացման, բազմակուսակցական համակարգի հաստատման և այլ միջոցառումների իրագործմանը: ՀՀ-ի թեկնածուն համոզված էր, որ Կոմունիստական կուսակցությունն անկարող է Հայաստանն առաջնորդել դեպի անկախություն՝ ի հեճուկս երկուսուկես տարի գործող համաժողովրդական շարժման¹⁸:

Այսպիսով, 1990 թ. օգոստոսի 3-ին անհնար եղավ ՀՀ ԳԽ նախագահ դարձնել իրավականորեն միակը համարվող, իշխող կուսակցության ներկայացուցչին: Համառու ու լարված պայքարի ընթացքում անկախության պահանջով հանդես եկող քաղաքական ուժերին հաջողվեց իրենց կողմը

¹⁵ Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 62, գ. 52:

¹⁶ Նույն տեղում:

¹⁷ **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, նշվ. աշխ., էջ 103-112:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 109:

թեքել հաջողության նժարը և հաղթանակ տանել: Արձանագրելի է, որ թեև 1990 թ. մայիսի 20-ի խորհրդարանական ընտրություններում որևէ կուսակցության չէր հաջողվել բացարձակ մեծամասնություն վերցնել, սակայն ԳԽ նախագահի ընտրության վճռորոշ պահին ժողովրդավարական ուժերի շնորհիվ հնարավոր դարձավ կաթվածահար անել Կոմկուսի միահեծան մեքենան:

Բազմակուսակցական համակարգի փաստացի հաստատմանը, անշուշտ, պետք է հաջորդեր դրա իրավական ամրագրումը: Հաշվի առնելով Հայաստանի յուրօրինակ դրությունը, երբ իշխանության էին եկել անկախության կողմնակիցները, մինչդեռ հանրապետությունը շարունակում էր մնալ ԽՍՀՄ-ի կազմում, իրավական այդ ամրագրումը պիտի կատարվեր միայն բազմակուսակցական համակարգի փաստացի հաստատումից հետո: Այդօրինակ պայմաններում լիովին օրինաչափ էր, որ միակուսակցական համակարգին ընդդիմացող պատգամավորները, որոնք ներկայացնում էին տարբեր կուսակցություններ և հետևում տարամետ գաղափարախոսությունների, լծվեին բազմակուսակցական համակարգի սահմանման իրավական ասպեկտների որոշման պատասխանատու գործին: Այդպիսի ծանր աշխատանքի արդյունքն էլ դարձավ 1991 թ. փետրվարի 26-ին ընդունված «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը¹⁹: Օրենքը հասարակական-քաղաքական կազմակերպության գրանցման համար սահմանում էր պետտուրք՝ 5 հազար ռուբլու չափով, որը գանձելու էր արդարադատության նախարարությունը դրական որոշումն ընդունելուց հետո: Նշյալ օրենքի որևիցե տարրի խախտում թույլ տված կազմակերպությունը չէր գրանցվելու մինչև խախտման վերացումը: Օրենքի ընդունման մասին ՀՀ ԳԽ-ի որոշումն ուժի մեջ էր մտնում հրապարակման պահից՝ 1991 թ. ապրիլի 2-ից²⁰:

Բաղկացած լինելով սոսկ 8 հոդվածից՝ օրենքը համապարփակորեն սահմանում էր հանրապետությունում գործունեություն ծավալող հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների գործունեության շրջանակը: Նախ և առաջ հստակեցվում էր, որ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը կամավորության սկզբունքով միաբանված, ընտրական տարիքի հասած ՀՀ քաղաքացիների՝ ծրագիր ու կանոնադրություն

¹⁹ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), էջ 115-118:

²⁰ Հայաստանի Հանրապետություն (03.04.1991):

ունեցող միավորումն էր: Պետական իշխանության մարմինների ձևավորմանն ու գործունեությանը մասնակցելու իրավասությունը պատկանում էր միայն այդպիսի միավորումներին: Օրենքում հատուկ շեշտված էր, որ ՀՀ արդարադատության ու ներքին գործերի նախարարությունների, պետական անվտանգության կոմիտեի, դատախազության, պետական արբիտրաժի, դատական մարմինների, մաքսային ծառայությունների աշխատակիցները, ինչպես նաև բանակում ծառայող քաղաքացիները չէին կարող ծառայության ու աշխատանքի ընթացքում լինել որևէ հասարակական-քաղաքական կազմակերպության անդամ:

Հայաստանյան պայմաններում նախադեպը չունեցող այս օրենքը հստակորեն արգելում էր հասարակական-քաղաքական կազմակերպությանը ղեկավարվել Հայաստանի տարածքից դուրս գործող կազմակերպությունների ու պետական մարմինների կողմից: Նույն եղանակով հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները չէին կարող ֆինանսավորվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքից դուրս գտնվող աղբյուրներից: Անթույլատրելի էր նաև ՀՀ պետական մարմիններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում, կազմակերպություններում և ուսումնական հաստատություններում կազմակերպական կառույցների հիմնադրումը: Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունն իրավունք չունեի ՀՀ իշխանության պետական և քաղաքական կարգի բռնի փոփոխություն կամ քաղաքացիների ու կազմակերպությունների դեմ ուղղված բռնի գործողություններ ձեռնարկելու, ինչպես նաև հանդես գալու նմանատիպ կոչերով՝ համագործակցելով բռնություն կիրառող կազմակերպությունների հետ: Նույնկերպ արգելվում էր ազգային, ռասայական, կրոնական ու սոցիալական խմբերի միջև թշնամանքի հրահրման յուրաքանչյուր փորձ:

Վերոնշյալ օրենքի 5-րդ հոդվածով՝ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը պիտի պատասխանատվություն կրեր, եթե «անօրինական գործողություններով նյութական կամ բարոյական վնաս էր հասցրել Հայաստանի Հանրապետությանը, ձեռնարկություններին, հիմնարկներին, կազմակերպություններին, քաղաքացիներին կամ թույլ տվել ՀՀ օրենսդրության այլ խախտումներ»: Այս կապակցությամբ 7-րդ հոդվածը պարզաբանում էր հասարակական-քաղաքական կազմակերպության գործունեության կասեցման ու արգելման գործընթացը: Հայսմ՝ ՀՀ օրենսդրության խախտման պարագայում ՀՀ գլխավոր դատախազը կամ արդարադատության նախարարությունը հայցադիմում էր ներկայացնելու ՀՀ գե-

րագույն դատարան, որին էլ իրավասություն էր տրված կասեցնելու կամ արգելելու հասարակական-քաղաքական կազմակերպության գործունեությունը: Կասեցման մասին որոշման կայացման դեպքում հասարակական-քաղաքական կազմակերպության ղեկավար մարմինները պիտի տեղեկացվեին գրավոր կարգով՝ պարզաբանում ստանալով օրենքի՝ թույլ տրված խախտման մասին և ծանուցում դրանց շտկման ժամկետների մասին: Երբ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը վերացնում էր իր կողմից օրենքի խախտումը, այդժամ տեղեկացնում էր ՀՀ արդարադատության նախարարությանը: Վերջինս ՀՀ գերագույն դատարանի սահմանած ժամկետից հետո՝ մեկ ամսվա ընթացքում, պետք է նրան տար ազատ գործունեության թույլտվություն: Ուշագրավ է, որ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունը կարող էր արգելված մնալ միայն 6 ամիս, սակայն օրենքի խախտումը չշտկելու դեպքում նրա գործունեության կասեցման ժամկետը սահմանվում էր մեկ տարի, իսկ նույն գործելաոճի կրկնության պարագայում կազմակերպությունը կարող էր արգելվել վերոնշյալ կարգով: Ի դեպ, հասարակական-քաղաքական կազմակերպության գործունեության օրինականությանը հետևելու պարտականությունը դրված էր արդարադատության նախարարության վրա:

Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին օրենքն ընդունվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ճնշող մեծամասնության աջակցությամբ. 148 կողմ, 11 ձեռնպահ, 1 դեմ²¹: Ակնհայտ է, որ բազմակուսակցական համակարգի ներդրման անհրաժեշտությունը վաղուց էր հասունացած: Օրենքի ընդունումից անմիջապես հետո մեկնարկեց փաստացի գործող քաղաքական կուսակցությունների իրավական գրանցման գործընթացը: Միայն 1991 թ. ընթացքում ՀՀ-ում պաշտոնապես գրանցվել ու քաղաքական գործունեությանն են ձեռնամուխ եղել շուրջ 22 քաղաքական կազմակերպություն²²: Դրանց թվում էին ՀՀԾ, ԱԻՄ, ՀՀԿ, ՀՔԴՄ, ՀՅԴ, ՀԴԿ, ՀՌԱԿ և այլք, որոնք այլ կուսակցությունների հետ պիտի բազմեին երկրի քաղաքական ներկայակնակի տարբեր աստիճանների վրա և միմյանց միջև ծավալված գործակցության ու հակադրությունների միջոցով նպաստեին քաղաքական կյանքի զարգացմանը:

²¹ Հայաստանի Հանրապետություն (03.04.1991):

²² Աբրահամյան Հ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Ե., 2009, էջ 62:

Բազմակուսակցական համակարգի հաստատման տրամաբանական շարունակությունը պիտի լիներ Կոմկուսի տիրապետած արտոնությունների աստիճանական վերացումը: Այս համատեքստում է հարկավոր ընկալել 1991 թ. ապրիլի 17-ին ՀՀ ԳԽ որոշումը «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և Հայաստանի նախկին երիտասարդական լենինյան միության ունեցվածքը ազգայնացնելու մասին»։ «Նկատի ունենալով, որ պետական իշխանության կառուցվածքների հետ Կոմկուսի սերտաճումը և Կոմկուսին ղեկավար դերի ինքնաշնորհումը օգտագործվել է կուսակցության ձեռքում հսկայական նյութական միջոցների կուտակման համար և հաշվի առնելով, որ Կոմկուսի ունեցվածքը ստեղծվել է հանրապետության քաղաքացիների մի քանի սերունդների, պետական միջոցների հաշվին, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշում է ազգայնացնել Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության և նրա փաստացի մասը կազմող նախկին Հայաստանի լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միության (ներկայումս՝ Հայաստանի երիտասարդական միություն) ամբողջ ունեցվածքը, համարել այն պետական սեփականություն և դրա տնօրինման իրավունքը հանձնել Հայաստանի Հանրապետության Նախարարների խորհրդին»²³: ՀՀ ԳԽ 1991 թ. օգոստոսի 23-ի և 24-ի որոշումներով (համապատասխանաբար՝ ԽՄԿԿ Կենտկոմի հայկական հրատարակչության և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության զբաղեցրած շենքի ազգայնացման մասին) ամբողջացավ բազմակուսակցական համակարգի իրավական հաստատման շրջափուլը²⁴:

Փաստացիորեն գործող հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների քաղաքական հաստատութենականացմանը նպաստեց ՀՀ Գերագույն խորհրդում պատգամավորական խմբակցությունների վերաձևումը: Ընդգծելի է, որ պատգամավորական խմբակցություններում ընդգրկված պատգամավորների քանակը ԳԽ 1990-95 թթ. գործունեության շրջանում հաճախ էր ենթարկվում վայրիվերումների՝ կապված կուսակցությունից կուսակցություն պատգամավորների տեղաշարժերի հետ²⁵: Օրինակ՝ 1992 թ. Փետրվարի դրությամբ ՀՀԾ կուսակցության խմբակցությունը բաղկացած էր 52 պատգամավորից, որոնց թիվը հետո հասավ

²³ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 8 (998) 30.04.1991, էջ 6-7:

²⁴ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 116, գ. 321, թ. 1:

²⁵ Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 261:

61-ի: ՀՅԴ կուսակցության խմբակցությունը 1992 թ. մարտին ընդգրկում էր 12, իսկ հետո՝ 18 պատգամավոր: ՀԿԿ խմբակցությունը 1993 թ. մարտին ուներ 21 ներկայացուցիչ, ՀՌԱԿ-ը՝ 16: Հիշարժան է, որ Գերագույն խորհրդում ներկայացված էին նաև ՀԱԺԿ (11), ԱԺՄ (8), ԱԻՄ (2), ՀՀԿ (1), ՍԻՄ (1), ՍԴՀԿ (1), ՀՔԺՄ (1), ԺԱԿ (1), Առաքելություն (2) կուսակցությունները²⁶:

Բնականաբար, կուսակցությունների պաշտոնական գրանցումը գործընթացի միայն մեկ առանցքն էր, իսկ դրանց փաստացի գոյությունն ու միջկուսակցական հարաբերությունների ակտիվացումը, իրական և գաղափարական պայքարի ծավալումն ու զարգացումը լիովին նոր իրականության ծնունդ պիտի լինեին: Ուստի չի կարելի պնդել, թե արդարադատության նախարարության գրանցամատյանում հայտնված բոլոր կուսակցություններն ակտիվ քաղաքական պայքարի կամ առնվազն փոխգործակցության մեջ են եղել: Ինչպես բազմակուսակցական համակարգը նտրած աշխարհի ժողովրդավարական բազմաթիվ այլ երկրներում, Հայաստանում նույնպես քաղաքական պայքարն ընթանում էր բազում կուսակցություններից լոկ մի քանիսի միջև: Դրա հետ մեկտեղ՝ բազմակուսակցական համակարգի իրավական հաստատման տրամաբանական հանգուցակետը դարձավ խոշոր կուսակցությունների տրոհումն ու նորերի ձևավորումը: Տրոհումներից խուսափել չկարողացավ որևէ ազդեցիկ կազմակերպություն՝ ՀՀԾ, ԱԻՄ, ՀԿԿ, ԱԺՄ և այլն: Երրորդ Հանրապետության գոյության քառորդ դարի ընթացքում այդպես էլ չստացվեց գաղափարական կուռ շարքերով, ամուր քաղաքական կազմակերպություն ստեղծել, որ կարողանար խուսանավել լուրջ պառակտումներից: Այդ հանգամանքը, անշուշտ, ապացուցում է բազմակուսակցական համակարգի հաստատումն ու գոյությունը՝ ի ցույց դնելով նաև կուսակցական համակարգի չկայացածության տխուր իրականությունը:

Բազմակուսակցական համակարգին անցման մասին ՀՀ ԳԽ որոշումից հետո ընդամենը օրեր բավական եղան դրա առարկայական դրսևորմանն ականատես լինելու համար: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում է ԱԻՄ-ի գործունեությանը, որը նույնիսկ հասցրեց վերածվելու քաղաքական սուր խնդրի և 1991 թ. մարտի 19-ին՝ ԳԽ քննարկումների առարկայի: Անկախության հասնելու ճանապարհի ընտրության առթիվ իր անհամաձայնությամբ պայմանավորված՝ ԱԻՄ-ը Երևանում 1991թ.

²⁶ Մանրամասն տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 64, գ. 78:

մարտին հանրահավաքներ և ցույցեր էր կազմակերպել, որոնք աչքի էին ընկել հասարակական կարգի խախտման ցցուն արարքներով: Այդ առթիվ Գերագույն խորհրդում նույնիսկ համապատասխան հաղորդմամբ հանդես եկավ ներքին գործերի նախարար Աշոտ Մանուչարյանը՝ ներկայացնելով ԱԻՄ-ի կողմից օրենքի խախտման մի շարք դրվագներ: ԳԽ-ում կայացած քննարկումները, բարեբախտաբար, չհանգեցրին ԱԻՄ-ի գործունեության արգելմանը, ինչպես պահանջում էին որոշ պատգմավորներ: ԳԽ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի առաջարկությամբ՝ 132 «կողմ» ձայներով ԳԽ-ն որոշում կայացրեց բավարարվել ԱԻՄ-ին ուղղված նախազգուշացմամբ՝ իր գործունեության ընթացքում այդուհետ խուսափելու հասարակական կարգի խախտմանը միտված նույնօրինակ գործողություններից և կոչերից: ԳԽ-ն նաև առաջարկեց Նախարարների խորհրդին ԱԻՄ-ի նման պահվածքի կրկնության պարագայում քննարկել կազմակերպության կասեցման հարցը²⁷: Բազմակուսակցական համակարգը, կարելի է ասել, իր առաջին քննությունը հաջողությամբ հանձնեց: Անկախության պես կարևորագույն հարցի շուրջ ԱԻՄ-ի ձեռնարկած քայլերը փաստորեն հանգեցրել էին նկատելի ներհասարակական լարվածության, սակայն ԳԽ-ի քաղաքական դերակատարներն իրենց հերթին զսպվածություն ցուցաբերեցին՝ խորացման միտումներ ունեցող ճգնաժամի հաղթահարման հարցում: Թեև ԱԻՄ-ը փաստորեն դուրս էր եկել քաղաքական պայքարի շրջանակից (օր.՝ ԳԽ որոշումներն արհամարհելու, գորակոչին չենթարկվելու և այլ կոչեր հնչեցնելով), սակայն նրան «կարգի հրավիրելու» ԳԽ-ի մոտեցումը պահպանեց իր սթափությունը՝ սահմանափակվելով ընդամենը նախազգուշական որոշման ընդունմամբ: Ժողովրդավարության հաստատման և բազմակուսակցական համակարգը կայացնելու առաջին քայլերը կարծես հաջողությամբ էին պսակվում:

Այսպիսով, 1991 թ. փետրվարի 26-ին ընդունվելով «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին օրենքը»՝ ՀՀ ԳԽ-ն Հայաստանում հաստատեց բազմակուսակցական համակարգ: Բազմակուսակցական համակարգի հաստատման պայմաններում հանրապետության քաղաքական ուժերը ձեռնամուխ եղան անկախության հիմնախնդրի քննությանն ու դրան դրական ընթացք տալու գործողություններին: Միահամուռ համաձայն լինելով անկախությանը՝ քաղաքական տարբեր կուսակցությունների միջև անհամաձայնություններ էին առաջանում գերազան-

²⁷ Մանրամասն տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 62, գ. 97:

ցապես անկախության հռչակման մեթոդների և ժամկետների հարցում: Պատմության ընթացքը ցույց տվեց, որ Հայաստանի անկախության հանրաքվեի անցկացումը տեղի ունեցավ ճիշտ պահին՝ զերծ պահելով երկիրը ներքին կամ արտաքին ցնցումներից: Հավելենք, որ անկախության հռչակումից հետո քաղաքական կուսակցությունների միջև պայքարը հասավ մեկ այլ հանգրվանի՝ ներառելով նաև երկրի մայր օրենքի՝ Սահմանադրության ընդունման խրթին ու, կարելի է ասել, ճակատագրական նշանակության գործին: Ըստ էության, բազմակուսակցական համակարգի փաստացի արարումը, ապա իրավական կարգավիճակով օժտելը ստեղծեցին խաղի համապատասխան կանոններ, որոնց պարտավոր էին ենթարկվել բոլոր քաղաքական կուսակցությունները: Թեև 1990-95 թթ. Գերագույն խորհուրդը չձևավորվեց, իսկ 1990 թ. մայիսի 20-ի ընտրությունները չկազմակերպվեցին ուղղակիորեն բազմակուսակցականության սկզբունքներով, բնույթով հենց այդպիսին էին և գուցե ավելի քաղաքական, քան հանրապետության հաջորդ խորհրդարանները:

Օրինաչափ և սուբյեկտիվ բազմաժանր գործոններով պայմանավորված՝ այդ նույն համակարգին չհաջողվեց երաշխավորել միջկուսակցական ներդաշնակ, համերաշխ հարաբերություններ: Բազմակուսակցականության պատմությունը դրսևորվել է իր ոչ միանշանակությամբ, որ հարկ է բաժանել երկու փուլի՝ 1990-94 թթ. և դրանից հետո²⁸: Առաջին փուլում միջկուսակցական պայքարը համեմատաբար ընդունված կանոնների համատեքստում էր, իսկ արդեն 1994-ին ՀՅԴ-ի կասեցումից հետո կարելի է գնահատել որպես ժողովրդավարության ճգնաժամ²⁹: Այլ կերպ ասած, միջկուսակցական հարաբերությունների լարվածությունն առանձին դեպքերում հնարավոր չեղավ հաղթահարելու առանց արմատական լուծումների, ինչն էլ իր բացասական դրոշմը թողեց կուսակցությունների միջև փոխվստահության կարծր համակարգ հաստատելու վրա: Բացասական գործոնների վերհանման տեսանկյունից հիշարժան է, որ հայաստանցիների մեծ մասը այդպես էլ չհաղթահարեց ինչ-որ առումով ենթագիտակցական անվստահությունը քաղաքական կուսակցությունների նկատմամբ, որ գալիս էր Կոմկուսի փորձառությունից³⁰: Դրանով թերևս կարելի է բացատրել թե՛ կուսակցությունների հապճեպ թուլացումը, թե՛

²⁸ Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 265:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Լիպարիտյան Ժ., նշվ. աշխ., էջ 34:

դրանց հակառակ՝ առաջնորդ անհատականությունների դերակատարության բացարձակացումը հասարակության մեջ: Հետագա իրադարձությունները, մասնավորապես 1995-96 թթ. և 1998-99 թթ. ընտրաշրջանները ցույց տվեցին, որ թե՛ իշխանական, թե՛ ընդդիմադիր կուսակցություններն առճակատումների հետևանքով փոխադարձաբար տկարացրին միմյանց՝ խոտանելով քաղաքական առողջ համակարգի կազմակերպումը: Հետևաբար, բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման ուշացմանը էապես խանգարեց ԼՂ հակամարտությունը, մասնավորապես Ադրբեյջանի հետ պատերազմը³¹:

Այսպիսով, բազմակուսակցական համակարգն արդարացրեց իր պատմական նշանակությունը՝ առաջին հերթին կուսակցությունների քանակական աճի դրսևորմամբ: Բավական է ասել, որ 1991-98 թթ. Հայաստանում կուսակցությունների թիվը հասնում էր 64-ի³²: Եթե 1990 թ. ընտրություններում պայքարը երկուսի միջև էր, ապա ՀՀ 1-ին գումարման ԱԺ-ի 1995 թ. ընտրություններին մասնակցում էին արդեն 13 կուսակցություն և քաղաքական միավորումներ: Ավելին՝ 1999 թ. ընտրությունների ժամանակ դրանց մասնակցող քաղաքական ուժերի թիվը հասավ 21-ի³³: Հարկավ, կուսակցությունների քանակը չի կարող ցուցիչ լինել համակարգի որակական հատկանիշի հարցում: Սակայն հաշվի առնելով հանգամանքը, որ միակուսակցական կարծի համակարգը տասնամյակների ծնունդ էր, այն էլ գերազանցապես բիրտ մեթոդներով, ապա, կարելի է ասել, բազմակուսակցական համակարգը պատմության քառուղիներում դեռ ամրապնդվելու դժվարին խնդրի առաջ էր կանգնած, որ պիտի մերթերերար, մերթ ամրանար: Դժբախտաբար, հանրապետության աստիճանական վերափոխումները ձախողվեցին սոցիալական հարթակը «անկախ կուսակցությունների ֆեդերացիայի» վերածելու գործում, ինչպես, օրինակ, հաջողվեց Իսրայելին³⁴:

Ինչևէ, Հայաստանը 1991 թ. կատարեց իր ընտրությունը և հենց դրա համատեքստում է հարկավոր ընկալել իրերի զարգացման տրամաբանությունը: Խիստ հատկանշական է, որ «Հասարակական-քաղաքա-

³¹ Թորոպյան Ս., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Ե., 2006, էջ 150:

³² Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 47:

³³ Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999. Մարդկային զարգացման 5 տարին Հայաստանում, Ե., 1999, էջ 66:

³⁴ Sherman A., նշվ. աշխ., էջ 218:

կան կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքի գերագույն պատմական հատկանիշը դարձավ այն, որ որևէ կուսակցություն առավելություն չէր ստանում: Հարաբերվելով միևնույն դաշտում, ունենալով նույն իրավասություններն ու պարտականությունները՝ կուսակցությունները զգալիորեն անկաշկանդ գործելու աննախադեպ հնարավորություն էին ստանում: Խորհրդային կարգերի տապալումից հետո նման վերափոխումը հարկ է դիտարկել պատմականության համատեքստում՝ թափանցելով և՛ նշյալ շրջափուլի հասարակական կյանքի առանձնահատկությունների ոլորտը, և՛ դրանից առաջ տիրող իրականության ակունքները: Արձանագրելի է, որ քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը համակարգող օրենքն իր բուն էությանմբ առաջնահերթորեն ամբողջատիրության դեմ էր: Այս առումով՝ թե՛ վերոնշյալ համակարգի հաստատումը, թե՛ դրա մատուցած արդյունքները անվիճելիորեն հարկ է դիտարկել որպես դրական երևույթ՝ բացասական տարաբնույթ իրողություններով հանդերձ:

ФОРМИРОВАНИЕ МНОГОПАРТИЙНОЙ СИСТЕМЫ В АРМЕНИИ

ОВСЕПЯН Н.А.

Резюме

На основе принятого Верховным Советом Армении 26-го февраля 1991 г. "Закона об общественно-политических организациях" в Армении была утверждена многопартийная система. Закон, определяющий деятельность общественно-политических организаций, имел огромную историческую значимость, поскольку ни одна из партий не получала дополнительных привилегий, и соответственно, принятый закон был направлен против тоталитарного режима.

THE FORMATION OF MULTI-PARTY SYSTEM IN ARMENIA

N. HOVSEPYAN

Abstract

Multi-party system was established in Armenia based on the “Law on Social-Political Organizations” adopted by the Supreme Soviet in 26 February 1991. The Law was supposed to regulate the activity of social-political organizations of Armenia. It had a unique historical significance because none of political parties gained any additional privileges. Respectively, the Law was firmly directed against totalitarianism.